

Flierefluiter, vrouwenhater, feminist

Kierkegaards opvattingen over de vrouw

Mara, tijdschrift voor feministische theologie 3 (2):33-38, 1989-1990

Wim R. Scholtens

Zelden heeft een auteur zoveel misverstanden over zichzelf afgeroepen als de Deense filosoof Søren Kierkegaard (1813-1855). Als 'nietsnutter', de Godganselijke dag flanerend in de binnenstad van Kopenhagen, voelde hij zich nauw verwant met zijn verre voorganger Socrates (470-399 v. C.). In beider leven speelde de ironie een grote rol, met name als pedagogische methode om van napraters zelfdenkers te maken en om mensen te genezen van hun domme vanzelfsprekendheden. Zulks volgens het recept dat pesten vaak beter helpt dan preken. Geen categorieën van mensen zijn door Kierkegaard meer op de hak genomen dan de vrouwen en de clerus. Maar dat feit garandeert paradoxaal genoeg het vermoeden dat die twee hem juist ter harte gingen. Dat geldt niet voor een derde categorie, die van de hoogambtelijke en welgestelde burgerij: die is in Kierkegaards ogen ongeneeslijk ziek. De vrouwen en de clerus zijn dat gewórden, omdat en in zoverre zij zich door die bourgeoisie hun originaliteit hebben laten ontfutselen. Kierkegaard valt nimmer rechtstreeks aan. Dit volgens zijn heilige overtuiging, dat existentiële waarheid nooit begrippelijk kan worden medegedeeld. Om dezelfde reden sprak ook Jezus altijd in parabels. Vandaar dat Kierkegaard steeds spreekt bij monde van pseudoniemen, die met hun ironie of doorzichtige eenzijdigheid, de lezer tot zelf-denken trachten te bewegen. En dit betekent primair: zich losrukken uit de domme clichés van de burgerlijke mannenwereld die in een 'christelijke' staat als Denemarken steeds ook nog overgoten is met opvattingen over wat 'men' dient te doen en 'men' dient te laten. Meelopen met die 'publieke opinie', aangevoerd door hoogerwaarden in fluwelen mantels, is in Kierkegaards ogen de grootste zonde die een mens tegen zichzelf kan begaan. Hij noemt dat: 'abortus plegen op je eigen oorspronkelijkheid'. Met deze ironische pseudonimiteit nam Kierkegaard bewust het risico zijn lezers zodanig op het verkeerde been te zetten, dat hij nog minstens een eeuw na zijn dood onbegrepen zou blijven. Hij is dan ook de geschiedenis ingegaan als een notoire 'vrouwenhater'. De grond daarvoor was mede gegeven door de trieste affaire van een verbroken verloving met Regine Olsen. Over de motieven van die breuk is veel gespeculeerd. Dat er medische redenen in het spel zijn geweest waarvan Kierkegaard zich plotseling bewust geworden is, schijnt nu wel vast te staan. (We laten het verder aan Duitsers over om op die vragen plechtig te promoveren tot doctor in de filosofie).

'Geslaagd evenwicht'

Sinds enkele jaren doet zich in Denemarken en de Verenigde Staten het wonderlijke fenomeen voor dat -uitgerekend- feministische filosofen en

theologen bij de 'vrouwenhater' Kierkegaard het antwoord zoeken op de kardinale vraag wat wijsgerig gezien nu het wezenlijk-vrouwelijke is en wat anderzijds behoort tot het opgedrongen rollenpatroon dat mannen (onder andere ook in het beeld van de Moeder Gods) zo graag tot eigen voordeel in stand houden. De gelukkige samenloop van enkele omstandigheden biedt plotseling nieuwe perspectieven voor de Kierkegaard-interpretatie: behalve over goede wijsgerige scholing, grondige kennis van het Deens en een stevige dosis argwaan met betrekking tot het huwelijk als instituut, beschikken enkele vrouwen blijkbaar ook over dat aangescherpte vrouwelijk oog om dingen te lezen, die er altijd hebben gestaan, maar die steeds aan de mannelijke lezers zijn ontgaan. Dit geldt vooral van twee fundamentele feiten, te weten dat a) alle negatieve uitspraken over de vrouw niet van Kierkegaard zelf zijn, maar van zijn pseudoniemen, zijn 'macho-woordvoerders'; en dat b) ook de positieve tegenzet, het uitbundige loflied op het volkomen huwelijk, bij monde van het pseudoniem Assessor Wilhelm, tussen de regels een zeer subtiele maar vlijmende kritiek op dat 'geslaagde evenwicht' verbergt. Dat feit - tot nu toe aan het mannenoog geheel ontsnapt - geeft pas toegang tot de ware Kierkegaard, met zijn hoogste visie op de man/vrouw-verhouding, een 'derde' Kierkegaard die men pas op het spoor komt, door de verwerking van these (a) en antithese (b). Deze bevindingen corresponderen opvallend genoeg nauwkeurig met de drieledige structuur van zowel Kierkegaards werken als geheel, als van zijn visie op de mens. Zijn beroemd geworden trits aangaande zelfontplooiing van het esthetische (c.q. erotische), via het ethische (c.q. huwelijk als opgave) naar het religieuze (c.q. zichzelf-zijn in volwassenheid), heeft zijn parallel in de pseudoniemen, die het conflictmodel beschrijven tegenover het werk dat het harmoniemodel beschrijft; en deze twee komen tot synthese in de vele 'Toespraken', die steeds onder zijn eigen naam zijn gepubliceerd; zij beschrijven slechts de weg en nooit een voorgekookt resultaat.

Flierefluiters

Indachtig het beginsel dat een mens meer leert van ontsporingen dan van het goede voorbeeld, ontwerpt Kierkegaard in zijn eerste romans een compleet theater van acteurs (pseudoniemen) die hij tegen elkaar uitspeelt. Zij representeren al het seksueel-denkbare, zoals bijvoorbeeld de Mozart-figuren: 1) Cherubino, de puber die alleen nog maar puur-ideëel verliefd is op 'het vrouwelijke'; 2) Papageno, het andere uiterste, die alleen fysieke veelheid zoekt; 3) Don Juan, de onmogelijke macho-synthese van beide vorigen: hij is absoluut verliefd op...1003 vrouwen. Ook de reacties van de vrouwen worden uitvoerig beschreven. Voor al deze 'aesthetici' is de vrouw slechts genotsvoorwerp of wegwerpartikel. In *'Het een of het ander'* (1843) en in *'Stadia op de levensweg'* (1845) komt een zestal typen voor, die elk een redevoering over de vrouw houden. Onder andere een zekere Johannes de Verleider. Hij is, maar alleen in kwantitatieve zin, het tegendeel van Don Juan: anderhalf jaar lang beoefent hij de absoluut- perfecte verleidingskunst op één meisje, dat hij

laat vallen op de dag dat hij haar geplukt heeft. Een klein staaltje van hun levenswijsheden moge de golflengte illustreren waarop de heren spreken: 'Mode', zegt de couturier, 'is het enige waaraan zij denkt, het enige dat zij in staat is met wat-dan-ook samen te denkn. Alles in haar leven is modezaak: godsdienst, liefde, de crinolines en een ring in de neus.' 'Hoezeer zij ook allen verschillen', wordt elders naar burgerlijk patroon gezegd, 'één ding moeten alle vrouwen gemeen hebben: de huiselijkheid.' 'Het Nieuwe Testament', zegt de asceet, 'is in zulke dimensies opgezet, dat het strikt genomen geen religie voor vrouwen kan zijn; hoogstens uit de tweede hand.' 'Het leven van de vrouw (het woord 'existentie' zegt hier teveel, want zij bestaat niet door zichzelf), wordt getypeerd met charme. Zij is als een bloem, zoals de dichters graag zeggen; zelfs het geestelijke is slechts in haar op vegetatieve manier aanwezig.' 'Moeder Natuur heeft de zaken zó geregeld dat mannen wel móeten afgaan op het lokvoer, zoals boeren zich vervreten aan augurkensalade.' (Joh. de Verleider). 'Er bestaat een zigeunerstam waar het gebruikelijk is dat de vrouw haar man op de rug door het leven draagt. Dat moet op den duur erg vermoeiend zijn, vooral voor de man.' 'Menig man werd genie door een meisje of held of dichter. Maar hij werd geen held met het meisje dat hij kreeg; met haar werd hij alleen maar vader.'

Het volkomen huwelijk?

Alle geciteerde woordvoerders zien de vrouw slechts als genot of last. Toch zijn zij in hun pathetische ontsporing meer mens dan de brave burger, die conform de gebruiken van staat en kerk een huwelijk sluit waarvan de formule uiteindelijk blijft luiden dat één plus nul toch maar gelijk blijft aan één. Als positief tegenwicht nu, tegen voornoemde 'playboys', scheidt Kierkegaard de brave rijksambtenaar Assessor Wilhelm ('Het een of het ander', deel 2). Hij is gelukkig getrouwd en bezingt lyrisch de synthese van liefde en Eros en als plicht. Zelden is mooier over het huwelijk geschreven. En de lof op de vrouw kan gewoon niet op. Toch zitten er een paar geniepig-valse toontjes in die muziek, die alle harmonie uiteindelijk doet ontaarden in een 'braakmiddel'. Pas het scherpe oog van vrouwen als Karen Blixen, Suzanne Brøgger. Birgit Bertung en Sylvia Wahls ontdekten die disharmonie. Een paar voorbeelden:

'Vroom, huiselijk en zwijgzaam, is zij als het milde licht in de huiskamer of als de stralende vriendelijkheid in een bescheiden optrekje.' Wilhelm zelf is 'een bestudeerd man, serieus in zijn beroepsleven en ook nog mild voor zijn vrouw.' 'Als ik 's avonds van kantoor kom', zegt Wilhelm, 'hoor ik binnen in de gang het stoeien van de kinderen en van mijn vrouw die -zelf zo kinderlijk - aan de spits van de schare staat, terwijl ze met de kinderen rivaliseert in jubel'. 'Wat ik met haar ben, is zij met mij; geen van ons beiden is iets door zichzelf: alles bestaat in de vereniging.' 'De vrouw verheldert de eindigheid, de man jaagt de oneindigheid na. En zo moet het zijn: ieder zijn smart. De vrouw kent de angst van de twijfel niet. Niet dat zij buiten de idee staat, maar ze ontvangt die wel uit de tweede hand.'

Wat Kierkegaard hier methodisch verzwijgt, is zijn grondovertuiging dat geen enkel mens voor geen enkel ander mens een absolute betekenis mag willen hebben. Dat zou niets minder zijn dan zelfvergoddelijking of vergoddelijking van een partner. Het impliceert dat voor Kierkegaard verabsolutering van zichzelf of van een ander, de relativering van het Enig-Goddelijke betekent. Als de vrouw zich laat beschouwen als een 'godin' of zich ertoe laat dwingen 'alles' voor man en kinderen te zijn, zonder eerst een 'zelf' te worden, dan pleegt zij verraad aan haar wezen en tegelijk aan haar religieuze opdracht. Alle kwetsende uitspraken van Kierkegaards pseudoniemen aan het adres van de vrouw zijn bedoeld om haar indirect op dit verraad aan haar eigen wezen te attenderen. Ook in eigen naam kan Kierkegaard hier fel worden: 'De grootst denkbare afstand van ware idealiteit gaat uit van het familieleven, van de Madame, de Mutter, of -om het maar duidelijk genoeg te zeggen, want het is al te vaak waar: van de zeug met biggen' (sic in Pap.XI 2 A 271). Precies om haar te helpen de rijkdom van haar eigen wezen te ontdekken, verhoogt Kierkegaard stap voor stap de dosering -het 'braakmiddel'.

Vluchtmechanismen en handicaps

Twee belangrijke vragen duiken nu op. Waarom is voor Kierkegaard de vrouw als vrouw, fysiek dus, volkomener dan de man? En wat is die idealiteit die door de 'zeug' wordt platgeperst? Om met dit laatste te beginnen: het betekent dat de mens pas echt mens is, als hij/zij ethisch-religieus gekozen heeft, alleen zichzelf voor zichzelf verantwoordelijk wil houden. Wie dat niet doet valt ten prooi aan vertwijfeling. Maar voordat de mens het zover met zichzelf laat komen, ontwerpt hij/zij eerst vele slimme vluchtmechanismen. Vooral voor de vrouw zijn excuses verleidelijk ('Ik geef me toch al totaal aan man en kinderen!') maar zij zit ook het meest in de verdrukking. Principieel echter staat zij op dezelfde startstreep als de man; voor beiden is het ongeoorloofd om 'oneigenlijk' of 'geestloos' te blijven, niet tot zichzelf-voor-God te durven komen. Bij alle wezenlijke gelijkheid tussen man en vrouw is hier toch sprake van een accentverschil. Bij de identiteit van dat ene fenomeen vertwijfeling, maakt Kierkegaard (naar de verschijningsvorm) onderscheid tussen 'een meer mannelijke en een meer vrouwelijke vorm van vertwijfeling'. Als iemand niet tot zijn/haar diepste zelf komt, gebeurt dat omdat zij/hij a) niet zichzelf-wil-zijn of b) juist alleen-zichzelf-wil-zijn, en wel uit zelfhandhavende trots. De eerste vorm, die voortkomt uit zwakheid, is de 'meer vrouwelijke vorm', de tweede, voortkomend uit trots, is de 'meer mannelijke'. Maar ondanks dat relatieve accentverschil blijft voor Kierkegaard steeds in beginsel gelden, dat er 'in de verhouding tot God (wat voor hem voorlopig identiek is met 'diepste zelf-identiteit') geen enkel verschil tussen man en vrouw bestaat. Van beiden geldt gelijkelijk dat de overgave het eigenlijke zelf constitueert.' ('Ziekte tot de dood', 15, noot 106). Kierkegaard thematiseert hier wijsgerig-anthropologisch wat

Paulus al zegt in Galaten 3, 28: dat er in wezen geen verschil bestaat tussen mannen en vrouwen.

Ten aanzien van de lichamelijkeheid ligt het anders. In dat opzicht is volgens Kierkegaard de vrouw volkomener dan de man. Hij bedoelt hier mee dat de spanwijdte tussen de beide uiterste polen van mens-zijn, lichaam en geest, bij de vrouw groter is. Fysiek is zij meer dan de man een wezen-voor-anderen. Dat maakt haar weg naar de geest langer. Omgekeerd zegt Kierkegaard van de man dat deze 'dichter bij vrijheid en geest staat'. Dit is geen elitaire vaststelling, maar signaleert juist een gevaar: de man staat verder van lijf en leven, van wereld en zintuiglijkheid af. Met een beeld uit de sport: háár loop naar de geest begint met een 'handicap': zij heeft al 'negen maanden' moeten lopen, om bij de startstreep te komen, waar de mannen mochten beginnen. Die grotere spanwijdte houdt tegelijk het risico in, dat zij blijft steken in de categorieën van de soort, van de voortplanting of van het collectieve. Het is haar religieuze plicht om zich niet door haar man of haar 'rol' te laten misbruiken. Kierkegaard is dus van mening dat die grotere spanning tussen het puur-fysieke en het spirituele, de vrouw minstens potentieel meer mens ('volkomener') maakt. Zij is hierdoor tevens in staat tot een dieper besef van Godsverbondenheid.

Dit laatste meent ook de clerus van zichzelf, zegt Kierkegaard. Maar die heeft zich, net als de vrouwen door de vrouw, laten vangen in het burgerlijk-collectieve. Alle kritiek die hij heeft op 'de zeug met biggen' wordt in zijn aanval op de gezapigheid van de Staatskerk hernomen. Ook hier is shock-herapie het middel. De totale koppeling van ambt en huwelijk is naar Kierkegaards mening een vergissing van de Reformatie geweest. Spottend zegt hij, dat die koppeling hem heeft verhinderd om zelf in het ambt te treden, zoals hij inderdaad een tijdje overwogen heeft: 'Zal de gemeente dan niet hetzelfde zeggen als wat zij zegt van een ongetrouwde huisarts: 'Die laat je toch zeker niet los op je vrouw en je dochters'. Hij bedoelt hiermee geen diskwalificatie van huwelijk en erotiek te geven, maar stelt slechts vast dat de reformatie weer kloosters nodig heeft.

Kinderen uit stenen

Kierkegaard, die nergens in eigen naam spreekt over 'de vrouw als zodanig', spreekt over één vrouw wel steeds en met de grootste lof: Maria, de moeder van Jezus. De argumenten voor die lof baseert hij niet op de fysieke maagdelijkheid die 'voor, tijdens en na het baren ongeschonden is gebleven'. En wat haar 'onbevleete ontvangenis' in haar moeder Anna betreft, beroept hij zich niet op een goddelijke 'noodsprong', waardoor Maria de erfzonde niet opliep in het voortplantingsproces. Beide kwalificaties hebben hun grond in de integriteit van haar persoon en de kracht van haar geloof. Maria liet zich niet misbruiken door mannelijke (c.q. 'racistische') instituties, die de mogelijkheid van heil tot één volk

bepikten en tegelijk de vrouw graag terughielden in de positie van 'louter overgave'. Precies om die reden kon haar overgave aan God absoluut zijn en waren haar huwelijks- en Godsverhouding identiek. En omdat er in haar geen spoor van egoïstisch zelfbehoud bestond, is zij 'maagd gebleven'. Zij had haar huwelijk niet nodig om tot vruchtbaarheid te komen (virginitas). Daarom voltrok zich haar eigen geboorte ook buiten het geslachtelijke om (immaculata conceptio). Dat God indien nodig ook uit stenen wel kinderen van Abraham kon verwekken, was volgens Kierkegaard de kern van Maria's geloofsinzicht. Inmiddels moge duidelijk zijn dat Kierkegaard nog steeds meepraat, niet alleen in het wijsgerig debat omtrent het mens-zijn, maar zelfs in meer theologisch-dogmatische discussies zoals over de mariologie. Het is de moeite waard, te onderzoeken of Kierkegaard niet ook een nieuw licht zou kunnen laten schijnen op het veelbesproken thema 'gelijkheid-in-verschil'.